

Agnieszka Lasota

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0001-6128-7859

Empatia i zachowania prospołeczne małych dzieci w percepcji rodziców

Empathy and prosocial behaviour of young children in the perception of parents

Abstract: Supporting the development of children's pro-social behavior seems to be strongly marginalized recently by both parents and teachers, who focus more on children's externalizing behavior. Therefore, it seems important to pay attention to the need to support children in the development of prosocial behavior. The article presents the results of own research based on three questionnaire tools for parents to assess the level of empathy, prosocial behavior and socio-emotional competence of young children. The aim of the study was to analyze the level of empathy, prosocial behavior and the correlates with other emotional and social variables in 398 children aged 2.5–4 years staying at home or attending nurseries/kindergartens. The results of the research confirmed the existence of gender differences in the prosocial skills of the children, i.e. helping, comforting or sharing and antisocial behaviors. There were no differences in terms of pro-social behavior and the level of emotional and social competences between children attending and not attending nursery or kindergarten. The existence of correlations between the prosociality of young children and other variables (empathy, positive and negative socialization, internalizing and externalizing behavior) and between the level of empathy and prosocial behavior of children and the

demographic variables of parents (age and education) was confirmed. The results were discussed in the context of practical implications.

Keywords: empathy, prosocial behaviour, emotional and social competences, early and middle childhood, aggressive behaviour, parents.

Wprowadzenie

Ponieważ w ostatnich latach coraz bardziej staje się widoczne społeczne zaniedbanie w zakresie rozwijania u dzieci zachowań o charakterze prospołecznym, ukierunkowanych na drugiego człowieka, kosztem zaspokajania własnych potrzeb, rywalizacji z innymi, konieczne wydaje się monitorowanie zachowań prospołecznych oraz dokonywanie porównań i analiz na płaszczyźnie wychowania i profilaktyki w celu przygotowania dzieci od najmłodszych lat do konstruktywnego uczestnictwa w życiu społecznym. Ze strony dorosłych, zwłaszcza rodziców i nauczycieli (kształtujących normy moralne i społeczne oraz pozytywne wartości), wymaga to znajomości uwarunkowań zachowań zarówno prospołecznych, jak i antyspołecznych. Szczegółowe poznanie czynników rozwoju empatii oraz zachowań prospołecznych niesie ze sobą nie tylko wartość naukową, ale także implikacje praktyczne.

Empatia, zachowania prospołeczne a zachowania antyspołeczne

Empatia jest reakcją wynikającą ze zrozumienia czyjegoś stanu psychicznego i jest identyczna lub bardzo podobna do tego, co czuje druga osoba (Eisenberg i in., 2006, s. 16). To wrażliwość na emocje innych (Rathus i in., 2006, s. 300). Istnieje silny związek pomiędzy empatią, która jest emocją, a zachowaniami prospołecznymi, np. pomaganiem, pocieszaniem, które są reakcją na emocje. Już we wczesnym dzieciństwie empatia staje się bardzo ważnym stanem emocjonalnym i źródłem motywacji do zachowań prospołecznych. O tym, że empatia dziecięca widoczna jest już w pierwszych dniach po narodzinach dziecka mówi popularna koncepcja rozwoju empatii u dzieci (Hoffman, 2006) zakładająca istnienie czterech etapów empatycznego rozwoju. Pierwszy etap zwany empatią globalną rozwija się w ciągu pierwszego roku życia. Ten rodzaj empatycznego cierpienia często nazywany jest zarażaniem emocjonalnym. Polega on na odczuwaniu przez niemowlę niepokoju, gdy słyszy ono płacz innego dziecka. Empatia egocentryczna jest drugim etapem rozwoju empatii. Ten etap pojawia się w drugim roku życia i objawia się, gdy dziecko jest w stanie zrozumieć, że ktoś inny jest zdenerwowany. Na tym etapie dzieci mogą próbować pocieszyć drugą osobę, oferując coś, co może ją

pocieszyć. Dzieci jednak, ze względu na egocentryzm poznawczy, odwołują się wyłącznie do własnych doświadczeń, wierząc, że to, co jest pomocne dla nich, będzie pomocne również dla innych ludzi. Trzeci etap ma miejsce, gdy wzrastają zdolności dziecka do symbolizacji i zabawy w odgrywanie ról. Oznacza to, że dzieci stają się mniej egocentryczne i rozpoznają uczucia innych osób na podstawie własnych emocji. Ostatni etap pojawia się w późnym dzieciństwie, kiedy dziecko zaczyna łączyć reakcje innej osoby z czymś, co mogło mieć miejsce w przeszłych doświadczeniach tej osoby.

Na poziom empatii wpływa wiele czynników, między innymi: jakość reakcji dorosłego na zachowanie dziecka, nagrody, kary czy zaspokajanie potrzeb emocjonalnych dziecka przez opiekunów (Robinson, 2008, s. 447). Wyniki badań (Findlay i in., 2006) potwierdzają, że bardziej empatyczne dzieci wykazują więcej zachowań prospołecznych a mniej agresywnych. Zachowania prospołeczne pozostają więc w opozycji do zachowań ekstermalizacyjnych. To zachowania obejmujące pomoc drugiej osobie, współpracę, poświęcenie, dzielenie, czy opiekowanie się (Hogg i Vaughan, 2007, s. 518). Dzieci bardziej prospołeczne są częściej akceptowane przez grupę, mają lepsze umiejętności w regulacji swoich emocji, są pomocne i potrafią współpracować (Berk, 2004, s. 260).

Zarówno zachowania świadczące o pozytywnym uspołecznieniu (działania prospołeczne), jak i o negatywnym uspołecznieniu (eksternalizacyjne np. agresja instrumentalna czy wroga, czy internalizacyjne w postaci lęku) wyłaniają się na bardzo wczesnym etapie rozwoju dziecka. Badania prowadzone np. w Grecji (Kakavoulis, 1998) potwierdzają, że rodzice i nauczyciele dostrzegają u przedszkolaków zarówno zachowania prospołeczne, jak i antyspołeczne, jednak tych drugich jest zdecydowanie więcej. Podobne badania prowadzone w Hiszpanii (López i in., 1998) potwierdziły większy odsetek zachowań prospołecznych u dziewczynek, a zachowań agresywnych u chłopców. Wiele wyników badań potwierdza, że empatia i zachowania prospołeczne obniżają poziom agresji u dzieci przedszkolnych i szkolnych. Włoskie badaczki (Spataro i in., 2020) udowodniły, że przyjmowanie perspektywy i empatyczna troska mają pośredni wpływ na obniżenie agresji poprzez wzmacnianie zachowań prospołecznych.

Z literatury przedmiotu jasno wynika, że rodzice oraz nauczyciele mogą przyczynić się do rozwoju zachowań prospołecznych u dzieci (Parker i Jenkins, 2021). Pozytywne interakcje dorosły-dziecko z jednej strony minimalizują zachowania agresywne, z drugiej zaś wzmacniają zachowania oparte na pomaganiu i współpracy (Noble i Grath, 2008).

Badania własne

Celem badania była ocena poziomu empatii i zachowań prospołecznych takich jak dzielenie, pomaganie i pocieszanie, a także poziomu kompetencji społeczno-emocjonalnych, w tym zachowań świadczących o negatywnym uspołecznieniu (internalizacja, eksternalizacja), wśród grupy polskich dzieci pod koniec wczesnego i na początku średniego dzieciństwa w percepcji rodziców badanych dzieci. Celem była również analiza różnic i podobieństw pomiędzy rodzicielską oceną poziomu badanych aspektów rozwojowych u dzieci ze względu na wiek, płeć, a także fakt uczęszczania przez nie do żłobka/przedszkola lub opieki domowej.

Pytania badawcze:

1. Czy w opinii rodziców występują różnice związane z wiekiem oraz płcią wśród badanych dzieci w wieku 2,5–4 lata w poziomie empatii, zachowań prospołecznych oraz negatywnego uspołecznienia w postaci zachowań eksternalizacyjnych (agresja) lub internalizacyjnych (lęk)?
2. Czy w opinii rodziców występują różnice pomiędzy badanymi dziećmi w wieku 2,5–4 lata uczęszczającymi do żłobka/przedszkola, a dziećmi przebywającymi w domu, w zakresie poziomu empatii, zachowań prospołecznych i kompetencji emocjonalno-społecznych?
3. Czy istnieje związek pomiędzy empatią, zachowaniami prospołecznymi i innymi aspektami pozytywnego i negatywnego uspołecznienia u badanych dzieci? A jeśli tak, to jaki?
4. Czy istnieje związek pomiędzy zachowaniami prospołecznymi i innymi badanymi zmiennymi emocjonalno-społecznymi a zmiennymi demograficznymi rodziców (wiek, wykształcenie)? Jeśli tak, to jaki?

Metoda badań

Metodą wykorzystaną w badaniach był sondaż diagnostyczny z użyciem trzech rzetelnych narzędzi psychologicznych. W badaniach zastosowano strategię ilościową. Ponieważ badania eksperymentalne małych dzieci wiążą się z wieloma problemami, np. specyfiką badania określonych zmiennych, a w tym przypadku także z trudnym dostępem do badanej grupy bardzo małych dzieci nieuczęszczających do ani żłobków, ani do przedszkoli, Autorka zdecydowała się na metodę sondażu diagnostycznego, opierając się na ocenie rodziców. W przypadku badań empatii u małych dzieci jest

to dość popularna metoda badawcza (por. Rieffe i in., 2010, Veenstra i in., 2008, Brazelli i in., 2017).

Narzędzia wykorzystane do badań własnych to:

1. Polska adaptacja (Lasota) kwestionariusza do badania zachowań prospołecznych dzieci CPBQ (Brazelli i in., 2017). Kwestionariusz zawiera 10 pytań należących do jednej z trzech kategorii zachowań: 1) Pomaganie, 2) Poczieszanie, 3) Dzielenie się z innymi.
2. Polska adaptacja (Lasota) kwestionariusza do badania empatii niemowląt i małych dzieci - Empathy Questionnaire (Rieffe i in., 2010). Polski kwestionariusz zawiera 18 pytań, trzech aspektów empatii: 1) Zarażania emocjonalnego, 2) Uwagi skierowanej na drugiego człowieka oraz 3) Empatii Prospołecznej.
3. Kwestionariusz Rozwoju Emocjonalno-Społecznego – KRES (narzędzie własne, Lasota). Skala zawiera 18 pytań, ocenia kompetencje emocjonalno-społeczne: 1) Relacje społeczne, 2) Empatię prospołeczną, 3) Internalizację - Lęk, 4) Eksternalizację 5) Trudności w regulacji uwagi.

Procedura badawcza i osoby badane

Przeprowadzono dwa odrębne badania¹. W pierwszym wzięło udział 174 rodziców dzieci w wieku od 30 miesiąca życia do 48 miesiąca życia (44% dziewczynek, 56% chłopców, $M = 35,5$ miesięcy, $SD = 4,8$). Badania prowadzone były online. Do udziału w badaniach zapraszano rodziców głównie poprzez ogłoszenia zamieszczane na forach rodzicielskich oraz popularnych portalach społecznościowych. Następnie zastosowano kontrolowane dopasowanie grupy porównawczej do grupy głównej pod względem zmiennych demograficznych dzieci i rodziców. Cechą różnicującą był rodzaj całodziennego opieki nad dzieckiem (domowy lub instytucjonalny). Do grupy dzieci, nad którymi opiekę sprawowali rodzice w domu, dopasowano dzieci uczęszczające do żłobka lub przedszkola. Obie grupy zostały dopasowane pod względem wieku i płci dzieci oraz wieku i wykształcenia ich rodziców. Średnia wieku matek dzieci żłobkowych/przedszkolnych to 32,3 lata, a matek dzieci pozostających w domu to 31,8 lat, natomiast badanych ojców to odpowiednio

---

¹ Badania te są częścią badań własnych autorki przeprowadzonych w ramach działania naukowego pt. „Od empatii do zachowań prospołecznych we wczesnym dzieciństwie - adaptacja narzędzi” nr 2020/04/X/HS6/00305 w konkursie Narodowego Centrum Nauki - Miniatura 4.

34,2 oraz 34 lata. Wykształcenie rodziców: przeważało wyższe (50% badanych), następnie średnie (ok 30% badanych), a pozostałe osoby deklarowały wykształcenie zawodowe oraz niewielki odsetek (1–3%) podstawowe.

W badaniu 2 wzięło udział 224 rodziców dzieci w wieku od 30 miesiąca do 48 miesiąca życia uczęszczających do najmłodszych grup w przedszkolu (53% dziewczynek, 47% chłopców, średnia wieku $M = 39,1$ m. ż., odchylenie $SD = 5,8$). Badania prowadzone były online (poprzez ogłoszenia na ogólnopolskich forach internetowych dla rodziców oraz za pośrednictwem próśb wysyłanych do losowo wybranych przedszkoli i żłobków na terenie całego kraju) lub stacjonarnie (w kilku przedszkolach w trzech południowych województwach). Oprócz kwestionariuszy rodzice wypełniali metryczkę dotyczącą danych demograficznych oraz zdrowia ich dzieci (w celu wykluczenia dzieci z diagnozą lub podejrzeniem zaburzeń rozwojowych). W badaniu kontrolowano wiek i wykształcenie rodziców. Wiek matek oscylował pomiędzy 21 a 46 lat ($M = 32,6$), wiek ojców od 24 lat do 52 lat ($M = 34,8$). W przypadku wykształcenia, 71% matek oraz 45% ojców posiadało wykształcenie wyższe, 25% matek oraz 36% ojców legitymowało się wykształceniem średnim, 4% matek i 17% ojców miało wykształcenie zawodowe oraz 2% ojców wykształcenie podstawowe.

Badania prowadzone były od stycznia do marca 2021 r. i uzyskały pozytywną opinię Komisji ds. Etyki Badań Naukowych Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Badani respondenci przed rozpoczęciem badania byli informowani o anonimowości, dobrowolności udziału i celu badań oraz wyrażali świadomą zgodę na udział w badaniach.

Wyniki

Badanie 1

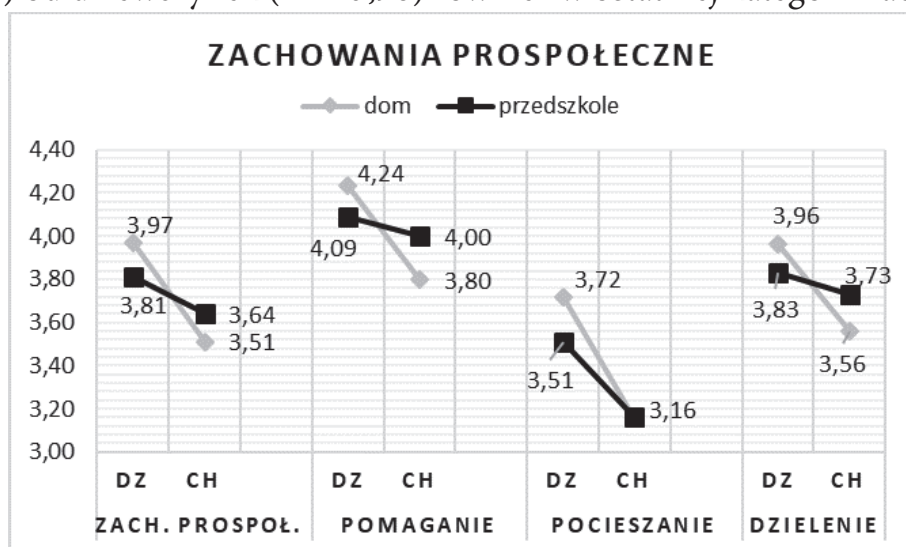
Wyniki badania 1 dotyczą 174 dzieci w wieku 2,5–4 lata przydzielonych do dwóch grup. Pierwsza grupa to dzieci, które nie zostały jeszcze objęte wychowaniem przedszkolnym, nie uczęszczają również do żłobka, a opiekę sprawują nad nimi w domu rodzice lub inni dorośli. Drugą grupę stanowią dzieci uczęszczające do żłobka (30–36 m. ż) lub przedszkola (36–48 m. ż). Zdecydowana większość (2/3) dzieci w tym badaniu była w wieku 30–36 m. ż.

Różnice w zakresie zachowań prospołecznych i kompetencji emocjonalno-społecznych pomiędzy dziećmi uczęszczającymi i nieuczęszczającymi do żłobka/przedszkola.

Pierwsza analiza dotyczyła porównania dzieci objętych opieką żłobkową czy wychowaniem przedszkolnym oraz dzieci, którymi opiekowali się

rodzice w domu. Uzyskane rezultaty wskazały, że obie badane grupy dzieci nie różniły się pod względem poziomu empatii i zachowań prospołecznych. Również, bez względu na fakt uczęszczania do żłobka/przedszkola lub pozostawiania pod opieką dorosłych w domu, dzieci osiągały podobne wyniki w zakresie zarówno uspołecznienia pozytywnego (relacji społecznych, empatii prospołecznej), jak i uspołecznienia negatywnego (lęku, niedostosowania i trudności z uwagą). W kolejnym kroku dokonano analizy różnic międzygrupowych z uwzględnieniem płci dzieci, a uzyskane wyniki nie wykazały żadnych istotnych różnic. Następnie dokonano porównania uzyskanych wyników badanych dzieci ze względu na płeć w obrębie tych samych grup.

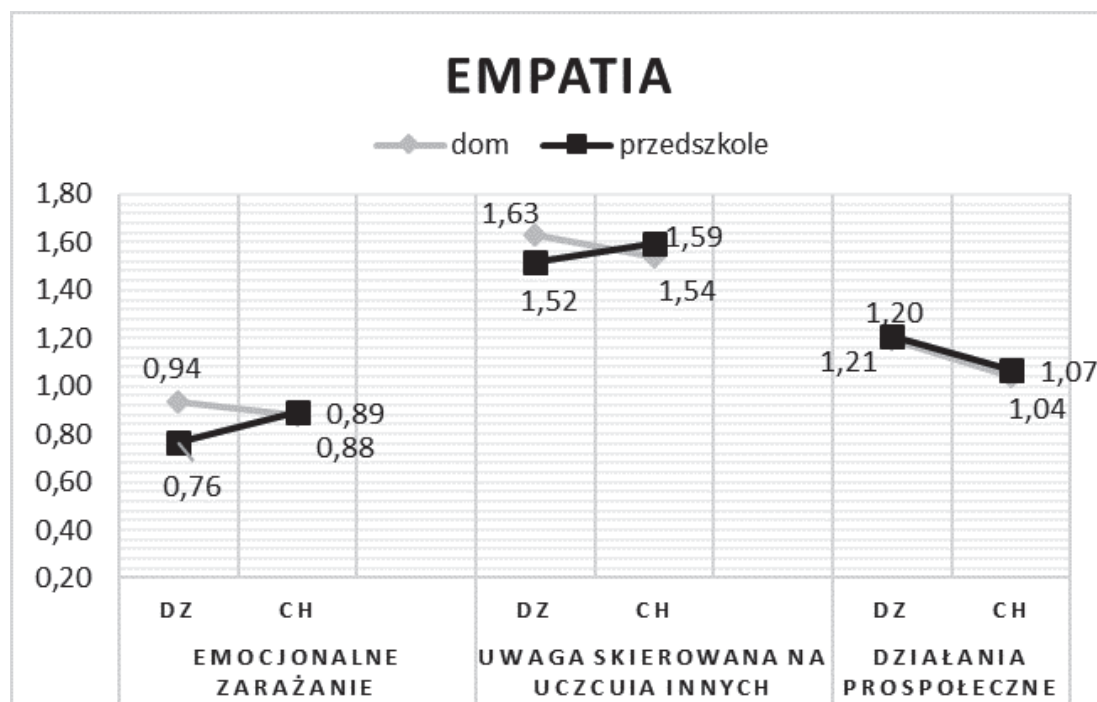
Dane zawarte na rycinie 1 pokazują, że dziewczynki uczęszczające do żłobka lub przedszkola uzyskały istotnie wyższe wyniki ($M = 3,51$) w aspekcie zachowań prospołecznych, jakim jest pocieszanie w porównaniu do chłopców ($M = 3,16$), ($t = 2,04$, $df = 85$, $p < 0,05$). W przypadku dzieci, którymi zajmują się w domu rodzice, odkryto zdecydowanie więcej różnic płciowych. Ci rodzice zdecydowanie wyżej oceniali umiejętności prospołeczne swoich córek w porównaniu do synów. W ogólnym wyniku zachowań prospołecznych dziewczynki osiągnęły średnią $M = 3,97$, a chłopcy $M = 3,51$. Jest to różnica istotna statystycznie ($t = 3,52$, $df = 85$, $p < 0,001$). Dziewczynki były oceniane wyżej ($M = 4,24$) w porównaniu do chłopców ($M = 3,80$) w umiejętności pomagania ($t = 2,94$, $df = 85$, $p < 0,005$). Dziewczynki, które pozostawały w domu, częściej ($M = 3,72$) niż chłopcy ($M = 3,16$) prezentowały także zachowania świadczące o współczuciu i trosce wobec drugiej osoby, czyli pocieszania ($t = 3,06$, $df = 85$, $p < 0,005$). Chłopcy uzyskali niższe wyniki ($M = 3,56$) od dziewczynek ($M = 3,96$) również w ostatniej kategorii zachowań

Rycina. 1. Różnice w zakresie zachowań prospołecznych między dziewczynkami a chłopcami uczęszczającymi i nieuczęszczającymi do żłobka/przedszkola.

altruistycznych, czyli w umiejętności dzielenia się z innymi ($t = 2,59$, $df = 85$, $p < 0,005$).

Kolejna rycina (2) obrazuje niewielkie różnice w poziomie empatii prospołecznej dziewczynek i chłopców zarówno uczęszczających do żłobka/przedszkola, jak i pozostających w domu. W przypadku tej drugiej grupy różnice (Dz $M = 1,2$; Ch $M = 1,04$) pozostają na poziomie tendencji statystycznej ($t = 1,76$, $df = 85$, $p < 0,07$).

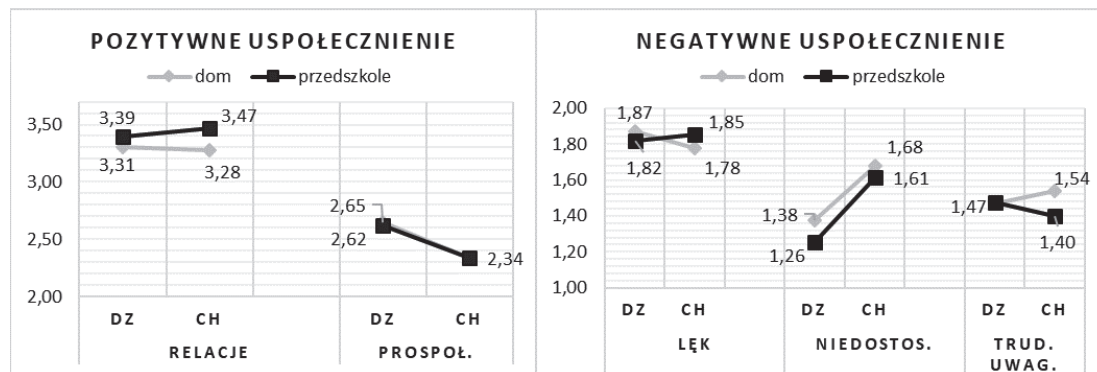
Rycina. 2. Różnice płciowe w zakresie empatii między dziećmi uczęszczającymi i nieuczęszczającymi do żłobka/przedszkola.

Uzyskane wyniki dotyczące różnic płciowych w zakresie kompetencji emocjonalno-społecznych wskazują, że dziewczynki uczęszczające do żłobka/przedszkola nie różnią się poziomem pozytywnego uspołecznienia od swoich rówieśników. Jednakże istotna różnica pojawiła się w odniesieniu do zachowań o charakterze eksternalizacyjnym. W opinii rodziców, chłopcy uczęszczający do żłobka/przedszkola osiągnęli wyższe wyniki ($M = 1,61$) w kategorii niedostosowania do norm i zasad w porównaniu z dziewczynkami ($M = 1,26$) ($t = -2,05$, $df = 85$, $p < 0,05$).

Wyniki badania poziomu uspołecznienia pozytywnego i negatywnego pokazały także różnice między dziewczynkami i chłopcami przebywającymi w domu. Rodzice dziewczynek przypisywali córkom więcej zachowań o charakterze prospołecznym ($M = 2,65$) w porównaniu do chłopców

($M = 2,34$). Różnice te pozostawały na granicy tendencji statystycznej ($p < 0,07$). Z drugiej strony, synowie byli oceniani wyżej w kategorii niedostosowania społecznego ($M = 1,68$) w porównaniu do córek ($M = 1,38$) w tym samym wieku. Różnice wykazują tendencję statystyczną ($p < 0,07$) (rycina 3).

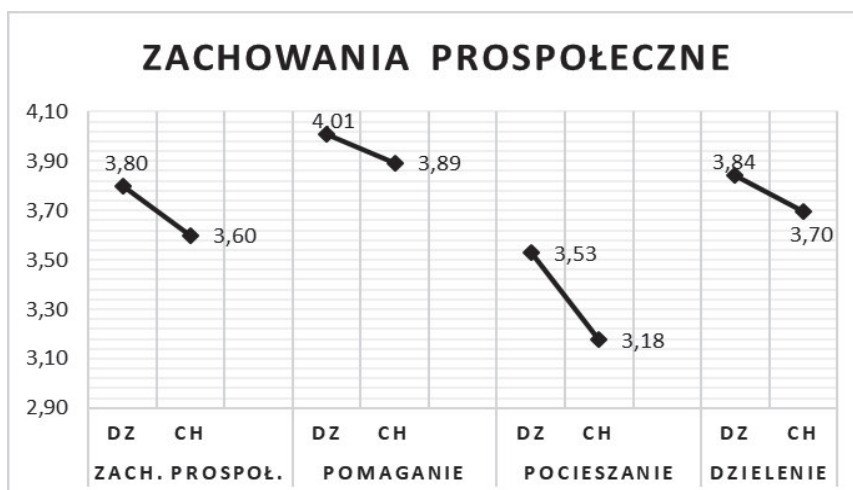
Rycina. 3. Różnice płciowe w zakresie pozytywnego i negatywnego uspołecznienia między dziećmi uczęszczającymi i nieuczęszczającymi do żłobka/przedszkola.

Badanie 2

Wyniki badania 2 dotyczą 224 dzieci w wieku 2,5–4 lata. Wszystkie dzieci były objęte wychowaniem przedszkolnym.

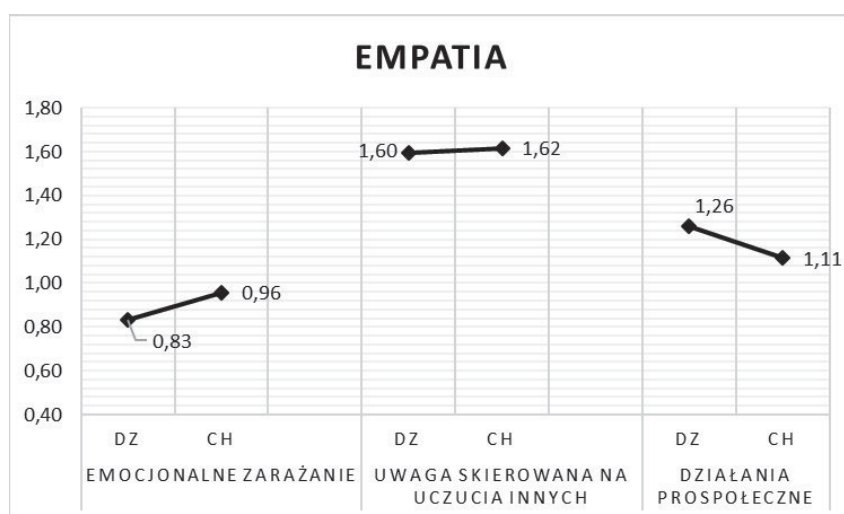
Różnice między dziewczynkami i chłopcami w poziomie empatii, zachowań prospołecznych i negatywnego uspołecznienia

Analiza statystyczna porównawcza wykazała istnienie różnic między wynikami dziewczynek i chłopców w zakresie badanych zmiennych. Dziewczynki uczęszczające do przedszkola cechowały się wyższym ogólnym poziomem zachowań prospołecznych ($M = 3,80$) w porównaniu z chłopcami ($M = 3,60$) ($t = 3,00$, $df = 222$, $p < 0,01$). Największe rozbieżności zauważono w umiejętności pocieszania. Dziewczynki częściej ($M = 3,58$) prezentowały to zachowanie społeczne wobec innych niż chłopcy ($M = 3,18$) ($t = 3,43$, $df = 222$, $p < 0,001$). W obszarze zachowań takich jak umiejętność dzielenia się czy pomagania również dziewczynki prezentowały więcej takich zachowań, ale różnica nie okazała się istotna statystycznie (rycina 4).

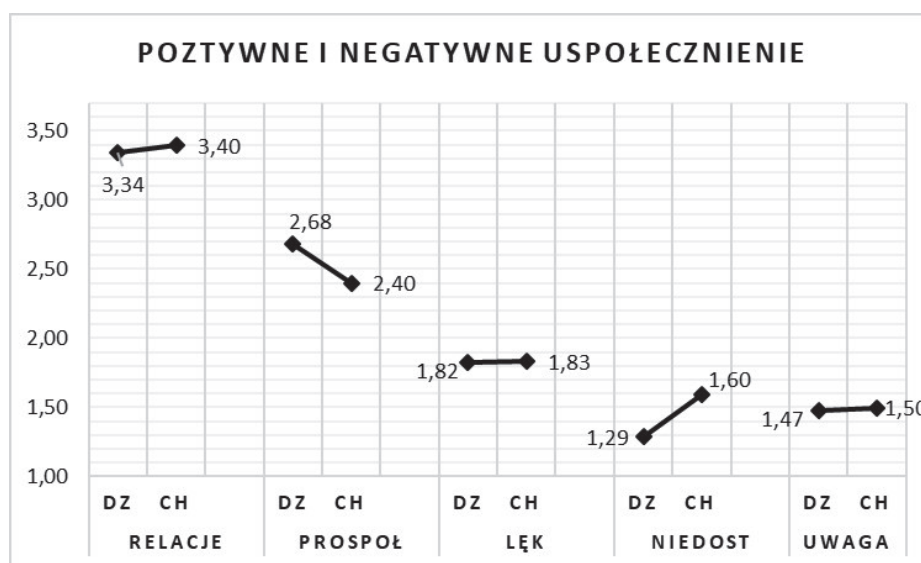
Rycina. 4. Różnice między dziewczynkami i chłopcami w poziomie zachowań prospołecznych

W odniesieniu do empatii, rezultaty badań wykazały, że chłopcy cechują się wyższym poziomem zarażania emocjonalnego ($M = 0,96$) w porównaniu do dziewczynki ($M = 0,83$), co oznacza, że częściej i łatwiej zarażają się emocjami od innych dzieci niż dziewczynki w tym samym wieku (np. gdy inne dziecko jest zdenerwowane, to takie dziecko również zaczyna się denerwować i potrzebuje pocieszenia) ($t = -1,87$, $df = 222$, $p < 0,05$). U dziewczynki natomiast zaobserwowano więcej tzw. empatii prospołecznej ($M = 1,26$) niż u chłopców ($M = 1,11$), tj. działań ukierunkowanych na pomoc innym, (np. kiedy inne dziecko się boi, to dziecko stara mu się pomóc; lub gdy dwoje dzieci się kłóci, to dziecko próbuje je powstrzymać) ($t = 2,7$, $df = 222$, $p < 0,01$). Nie stwierdzono różnic płciowych w poziomie empatii afektywnej skierowanej na drugą osobę (chłopcy i dziewczynki równie często zwracali uwagę na sytuację, w której inne dziecko płacze lub się śmieje) (rycina 5).

Rycina. 5. Różnice między dziewczynkami i chłopcami w poziomie empatii.

Wyniki oceny poziomu kompetencji emocjonalnych i społecznych dzieci przedszkolnych potwierdziły, że rodzice oceniają wyżej umiejętności prospołeczne dziewczynek ($M = 2,68$) niż chłopców ($M = 2,4$) ($t = 2,8$, $df = 222$, $p < 0,01$). Ponadto, chłopcom ($M = 1,6$) częściej w porównaniu z dziewczynkami ($M = 1,29$) dorośli przypisywali zachowania o charakterze antyspołecznym tj. agresję, buntowanie się, czy niszczenie zabawek ($t = -2,8$, $df = 222$, $p < 0,01$). W pozostałych aspektach, takich jak zdolność do nawiązywania pozytywnych relacji społecznych, poziom lęku czy trudności w regulacji uwagi, dzieci nie różniły się między sobą (rycina 6).

Rycina. 6. Różnice między dziewczynkami i chłopcami w poziomie pozytywnego i negatywnego uspołecznienia.

Związek pomiędzy empatią, prospołecznością oraz pozytywnym i negatywnym uspołecznieniem dzieci w wieku 2,5-4 lata

Tabela 1 zawiera dane korelacyjne potwierdzające, że zachowania prospołeczne dziewczynek uczęszczających do przedszkola wiążą się pozytywnie z empatią prospołeczną (ale nie z zarażaniem emocjonalnym czy uwagą skierowaną na innych) oraz z pozytywnym uspołecznieniem. Negatywnie zachowania prospołeczne wiążą się natomiast z lękiem, trudnościami w regulacji uwagi i niedostosowaniem. Im chętniej dziecko pomaga, tym mniej ma zachowań charakterystycznych dla niedostosowania, lęku i wycofania. Najsilniejsze korelacje ujemne wykryto w związku z dzieleniem się. Umiejętność dzielenia się wśród dziewczynek przedszkolnych wiąże się negatywnie z zachowaniami agresywnymi czy trudnościami z regulacją uwagi. Co ciekawe, u dziewczynek zarażanie emocjonalne wiąże się z empatią skierowaną na drugiego człowieka, z prospołecznością, zwłaszcza z pocieszaniem, ale także

Tabela 1. Związek pomiędzy empatią, prospołecznością a kompetencjami społeczno-emojonalnymi u dziewczynek (prawa strona wykresu) i chłopców (lewa strona wykresu).

	PROS	Pom	Poc	Dziel	EZ	AF	PR	Rel	Lęk	Pros	Ekst	Uwa
PROS	1	,73**	,76**	,74**	0,12	0,12	,45**	0,16	-,19*	,48**	-,38**	-,26**
Pom	,68**	1	,44*	,27**	0,08	-0,01	,29**	0,10	-0,05	,32**	-,24**	-0,09
Poc	,72**	,29**	1	,29**	,21*	0,18	,30**	0,08	-0,13	,38**	-0,13	-0,1
Dziel	,76**	,33**	,24*	1	-0,02	0,09	,39**	0,17	-,23*	,37**	-,45**	-,31**
EZ	0,06	-0,08	0,16	0,02	1	,47**	,19*	0,02	,210*	,32**	0,08	0,1
AF	0,2	0,0	,27**	0,1	,48**	1	,23*	0,11	0,15	,36**	-0,02	0,1
PR	,46**	,23*	,44**	,31**	,24*	,24*	1	0,10	-,27**	,65**	-,30**	-0,15
Rel	,39**	,29**	0,13	,38**	0,04	,28**	,31**	1	-,21*	,28**	0,05	-0,17
Lęk	0,14	-0,05	-0,06	-0,18	0,11	-0,03	-,25**	-,27**	1	-0,09	0,13	0,13
Pros	,40**	,22*	,39**	,23*	,30**	,37**	,68**	,42**	-,22*	1	-0,12	-0,12
Ekst	-,28**	-,21*	-0,09	-,29**	0,17	0,1	-,19*	0,0	,25**	0,0	1	,32**
Uwa	-,30**	-,27**	-0,18	-,21*	,25**	0,05	-,27**	0,01	,34**	-0,01	,63**	1

Legenda: PROS: zachowania prospołeczne wynik ogólny, Pom- pomaganie, Poc- pocieszenie, Dziel-dzielenie, EZ- emocjonalne zarażanie, AF- empatia skierowana na drugiego człowieka, PR- empatia -prospołeczne działania, Rel- relacje z innymi, Lęk- lęk, Pros- empatia prospołeczna KRES, Ekst- eksternalizacyjne zach., Uwa- trudności z uwagą.

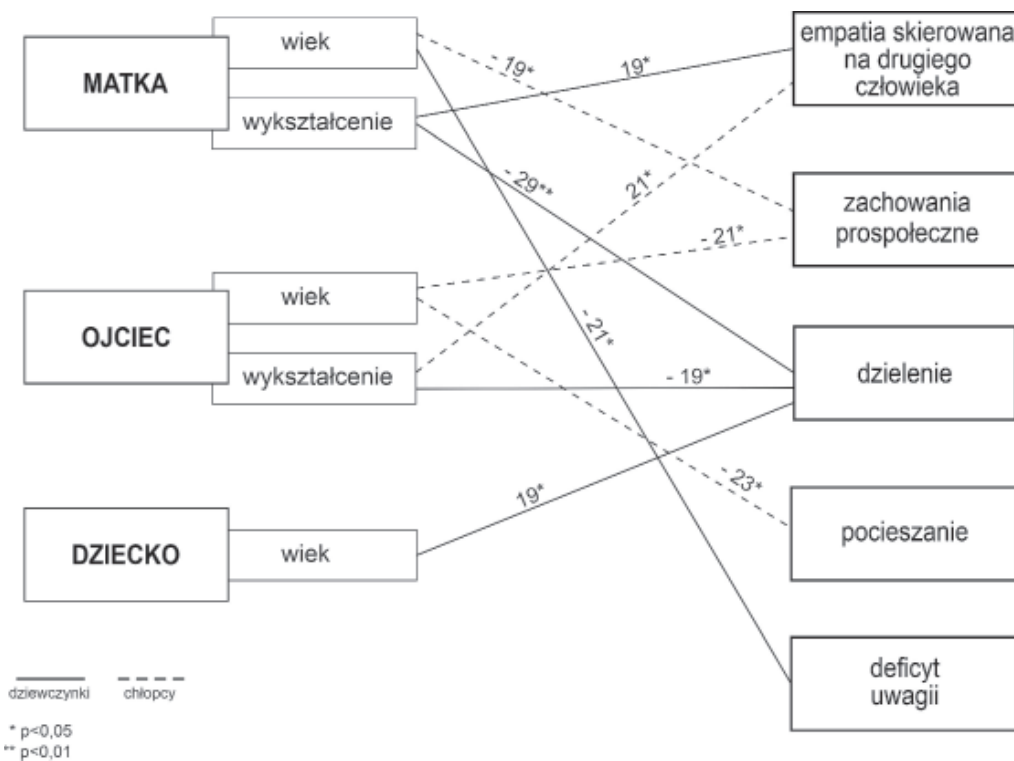
Źródło: opracowanie własne.

z lękiem. U chłopców pojawiły się nieco inne zależności niż u dziewczynek (Tabela 1). Prospołeczność chłopców wiąże się mocniej z uspołecznieniem i pozytywnymi relacjami z rówieśnikami. Ujemnie koreluje z eksternalizacją, trudnościami z uwagą, ale nie wiąże się z lękiem. Podobnie jak u dziewczynek, mało zachowań agresywnych wiąże się z umiejętnością dzielenia i pomagania. Umiejętność nawiązywania pozytywnych relacji pozytywnie wiąże się z pomaganiem i dzieleniem. Pocieszanie koreluje z uspołecznieniem i empatią skierowaną na drugą osobę. Ponadto, u chłopców lęk koreluje ujemnie z empatią, uspołecznieniem, ale nie z zachowaniami prospołecznymi.

Związek pomiędzy empatią, prospołecznością uspołecznieniem dzieci a wiekiem i wykształceniem rodziców

Ostatnim podjętym działaniem badawczym było przeanalizowanie kierunku oraz nasilenia związku między wiekiem, wykształceniem rodziców i wiekiem dzieci a empatią, zachowaniami prospołecznymi oraz pozytywnym i negatywnym uspołecznieniem badanych dzieci. Jak można zauważyć na rycinie 7, dane potwierdziły istnienie związku pomiędzy zmiennymi demograficznymi rodziców a badanymi zmiennymi psychologicznymi dzieci. Okazało się, że wiek matki koreluje negatywnie z trudnościami uwagi, tzn. że młodsze matki częściej zgłaszały problemy z koncentracją i regulacją uwagi córek. Wykształcenie matek i ojców również ma znaczenie. Im wyższe wykształcenie matek i ojców dziewczynek, tym mniej zachowań prospołecznych, zwłaszcza dzielenia się u córek. Wyższe wykształcenie matek pozytywnie wiązało się z empatią polegającą na uwadze skierowanej na drugiego człowieka. U badanych chłopców to wiek, a nie wykształcenie rodziców, był negatywnie skorelowany z ich zachowaniami prospołecznymi. Im starsi byli rodzice, tym mniej zachowań prospołecznych dostrzegali u swoich dzieci. Im starsi byli ojcowie, tym mniejsza umiejętność pocieszania u chłopców, a z drugiej strony im wyższe wykształcenie ojców, tym więcej empatii skierowanej na drugiego człowieka u synów. Wiek dzieci pozytywnie wiązał się jedynie z umiejętnością dzielenia się z innymi u dziewczynek.

Rycina. 7. Związek między zmiennymi demograficznymi rodziców i dzieci a empatią, zachowania prospołecznymi i uspołecznieniem.

Dyskusja wyników

Wyniki badania 1, w ramach którego porównywano dzieci w wieku 2,5–4 lata, objęte opieką w żłobku/przedszkolu z dziećmi pozostającymi w domu, pokazały, że nie znaleziono żadnych różnic w poziomie empatii, zachowań prospołecznych czy kompetencji emocjonalno-społecznych. Odkryto jednak różnice płciowe wewnątrzgrupowe w odniesieniu do zachowań prospołecznych i negatywnego uspołecznienia. Dziewczynkom w żłobku/przedszkolu rodzice przypisywali więcej zachowań prospołecznych (zwłaszcza pocieszania), natomiast chłopcom więcej zachowań agresywnych. U dzieci, które pozostawały w domu, rodzice dostrzegali znacznie więcej różnic między dziewczynkami a chłopcami. Dziewczynki częściej oceniane były przez rodziców wyżej we wszystkich kategoriach zachowań prospołecznych (pocieszanie, pomaganie, dzielenie) niż chłopcy. Również w empatii prospołecznej dziewczynki uzyskały wyższe wyniki w porównaniu do swoich rówieśników. Podobnie jak rodzice dzieci żłobkowych, ci rodzice także zauważali więcej zachowań eksternalizacyjnych u swoich synów w porównaniu z córkami. Wyjaśnienia dotyczącego uzyskanych rezultatów, pokazujących że rodzice opiekujący się synami w domu przypisywali im więcej zachowań antyspołecznych niż rodzice córek, być może należy poszukać w doborze zabawek dostępnych w domu. Badania Kaisera i współpracowników (1995)

sugerują bowiem, że wybór zabawek przez osoby dorosłe może wzmacniać zarówno zachowania prospołeczne dzieci (np. zachowania opiekuńcze wobec lalki, misia), jak i antyspołeczne (np. zachowania agresywne z wykorzystaniem zabawkowej broni).

Wyniki badania 2 także potwierdziły istnienie znaczących różnic płciowych w zakresie badanych zmiennych. Dziewczynki oceniane były przez rodziców jako bardziej prospołeczne. Prezentowały wyższe umiejętności pocieszania oraz empatii prospołecznej, a chłopcy mieli wyższe wyniki w zarażaniu emocjonalnym. Rodzice przypisywali chłopcom więcej zachowań związanych z niedostosowaniem społecznym, takich jak: bunt, agresja, kopanie, bicie, niszczenie zabawek. Jest to zgodne z badaniami prowadzonymi w innych krajach, które potwierdzają, że płeć jest czynnikiem różnicującym poziom empatii, zachowań prospołecznych oraz agresywnych u małych dzieci (por. Eisenberg i Lennon, 1983; Volbrecht i in., 2007). Badania potwierdzają także, że chłopców w wieku 2-4 lat cechują niższe umiejętności samoregulacji w porównaniu do dziewczynek (Veijalainen i in., 2017, s. 98).

Wyniki innych badań wskazują, że również w okresie późnego dzieciństwa i adolescencji dziewczęta są bardziej prospołeczne, wykazują wyższą chęć współpracy z innymi dziećmi w porównaniu do chłopców (Strough i Berg, 2000, s. 120-123; Padilla-Walker i in., 2017, s. 7).

Obecne wyniki pokazały także, że zarażanie emocjonalne dziewczynek wiąże się z empatią skierowaną na drugiego człowieka, z pocieszaniem oraz z lękiem czego nie potwierdzono u chłopców. Również longitudinalne badania Hill i in. (2006) dzieci w wieku od 2 do 5 lat pokazały, że chłopcy częściej prezentowali zachowania eksternalizacyjne i problemy z uwagą, a dziewczynki miały więcej problemów internalizacyjnych w postaci lęku.

Analizy związków pomiędzy badanymi zmiennymi pokazały, że zmienne demograficzne takie jak płeć, wiek i wykształcenie rodziców mogą mieć również znaczenie dla rozwoju empatii i zachowań prospołecznych dzieci. Potwierdzają to wcześniejsze badania Autorki (2019) przeprowadzone wśród adolescentów.

Rezultaty tych badań potwierdziły także związek empatii i zachowań prospołecznych z pozytywnym uspołecznieniem dzieci, zwłaszcza chłopców. Bardziej prospołeczne dzieci chętniej były wybierane jako partner zabawy, chętniej też współpracowały. Z drugiej strony, im bardziej prospołeczne (pomagające, chętne do dzielenia się,) były dzieci, tym mniej prezentowały zachowań agresywnych, eksternalizacyjnych, bez względu na płeć. Wyniki te potwierdzają wcześniejsze odkrycia badaczy zagranicznych (np. López i in., 1998; DeWall i in., 2012). Dwa zachowania prospołeczne (umiejętność

pomagania i dzielenia) szczególnie wiązały się z mniejszą liczbą zachowań agresywnych i niezgodnych z normami społecznymi czy moralnymi. Im częściej chłopcy pomagali, tym mniej prezentowali zachowań eksternalizacyjnych, dziewczynki natomiast miały zarówno mniej agresywnych jak i internalizacyjnych (lękowych).

Uzyskane wyniki stanowią wsparcie empiryczne dla wcześniejszych odkryć potwierdzających związek pomiędzy prospołecznością a poziomem uspołecznienia dzieci w wieku przedszkolnym. Na przykład niemieckie badania Paulusa (2017) potwierdziły, że płeć oraz poziom zachowań prospołecznych były istotnymi predyktorami pozytywnego uspołecznienia i statusu rówieśniczego dzieci przedszkolnych. Zarówno polskie, jak i niemieckie wyniki można wyjaśnić w ten sposób, że empatyczne i prospołeczne reakcje dzieci na innych mogą być bardziej doceniane przez rówieśników i stanowić podstawę do intensywniejszych kontaktów i wspólnej zabawy. Po drugie, hojność dzieci do dzielenia się z innymi może również zawierać elementy strategiczne, takie jak podejmowanie decyzji z kim się dzielić i od kogo można oczekiwać wzajemności (Paulus, 2016), co prowadzi do lepszych więzi między dziećmi, które z kolei wpływa na popularność w grupie i pozytywne uspołecznienie dzieci.

Kończąc dyskusję wyników, należy wspomnieć o ograniczeniach przeprowadzonych badań. Po pierwsze badana grupa jest niereprezentatywna, homogeniczna. Po drugie, badania mają charakter przekrojowy, ilościowy. Wreszcie, badania empatii czy zachowań prospołecznych zdecydowanie warto przeprowadzać z wykorzystaniem prób eksperymentalnych, co niestety wiąże się z dużym obciążeniem finansowym i czasowym. W obecnych badaniach uzyskane wyniki opierały się na rodzicielskiej ocenie zachowań dzieci, co wiąże się z pewnymi błędami wynikającymi z przeceniania/niedoceniania własnych dzieci, stereotypów płciowych czy wreszcie z poziomu wrażliwości emocjonalnej rodzica, co wydaje się niezwykle istotne w sytuacji, gdy dzieci dopiero nabywają umiejętności społeczno-emocjonalne. Dobrym kierunkiem wydaje się również przeprowadzenie dalszych badań poszerzonych o inne zmienne, które mogą być istotne dla rozwoju kompetencji emocjonalnych i społecznych, jak poziom rozwoju mowy czy temperament dzieci.

Wnioski i rekomendacje

Uzyskane wyniki stanowią potwierdzenie istnienia silnych korelatów zachowań prospołecznych u małych dzieci. Co więcej w percepcji dorosłych, zarówno zachowania prospołeczne jak i antyspołeczne są mocno zdeterminowane płcią dziecka. Od najmłodszych lat, aż po adolescencję, dziewczynki są postrzegane zarówno przez rodziców jak i nauczycieli jako bardziej prospołeczne, a chłopcy jako bardziej antyspołeczni co potwierdzają wyniki wielu badań (Paulus, 2017; Veenstra i in., 2008; Pursell i in., 2008). Rodzice i nauczyciele mają wiele okazji w codziennym życiu, by rozwijać i wspierać pozytywne zachowania dzieci, a ograniczać te negatywne. Wyniki prezentowanych badań przyniosły dowód, że dzieci, które nawiązują pozytywne relacje społeczne, cechują się wyższym poziomem prospołeczności, co również potwierdzają badania prowadzone w innych krajach (np. Parker i Jenkins, 2021; Paulus, 2017). Promowanie zachowań prospołecznych ogranicza liczbę zachowań problemowych oraz pozwala dzieciom na wczesne rozwijanie umiejętności społecznych i emocjonalnych (Wang, 2018, s. 256-257). W miarę jak dzieci dorastają, ich relacje z rówieśnikami stają się coraz bardziej złożone, a ich zdolność do bycia prospołecznym powinna być wzmacniana. Istnieje bowiem również ryzyko, że ich problematyczne zachowania będą się jednocześnie nasilać (Wang, 2018, s. 256).

Zadaniem nauczycieli wychowania przedszkolnego niech więc będzie ukierunkowana pomoc w nawiązywaniu i utrzymywaniu pozytywnych relacji rówieśniczych, zwłaszcza u dzieci rozpoczynających przygodę z przedszkolem. Do wspierania zachowań prospołecznych wciąż konieczne wydaje się zwrócenie szczególnej uwagi na kilka ważnych aspektów w wychowaniu dzieci (E. Staub, za: Reykowski, 1979, s. 365-369):

- Postawy - opiekuńcze postawy rodziców, nauczycieli i innych dorosłych, dające ciepło i poczucie bezpieczeństwa;
- Modelowanie - dostarczanie wzorów pozytywnego zachowania przez dorosłych i rówieśników sprzyja zachowaniom altruistycznym dzieci;
- Konsekwencja - bycie konsekwentnym i egzekwowanie wymagań dostosowanych do wieku i możliwości dziecka, aby zrozumiało, że zaspokojenie wyłącznie własnej potrzeby czy przyjemności nie jest sprawą najważniejszą;
- Indukcja - pokazywanie dzieciom, że ich zachowania prospołeczne przynoszą korzyści, np. umiejętne dostrzeganie cudzej krzywdy, potrzeb i dobra innych.

- Zachęcanie do zachowań prospołecznych - powierzanie dzieciom dobra innym, rozwijanie poczucia odpowiedzialności za innych. Prowadzenie działań wspierających rozwijanie altruizmu i prospołeczności u nauczycieli jest wyższą koniecznością dzisiejszych czasów. Widoczna jest potrzeba podejmowania eksploracji nad opracowaniem programów i materiałów metodycznych dotyczących rozwijania empatii i zachowań prospołecznych. Takim przykładem dostępnych dla nauczycieli i rodziców materiałów rozwijających kompetencje emocjonalno-społeczne dzieci w średnim dzieciństwie może być Trening Umiejętności Społecznych i Emocjonalnych Dzieci (Lasota, 2021), który można wykorzystywać w codziennej zabawie z małymi dziećmi.

Bibliografia:

- Berk, L. E. (2004). *Development through lifespan*. New York: Allyn and Bacon.
- Brazzelli, E., Farina, E., Grazzani, I., Pepe A. (2017, 29 sierpnia - 1 września). *The Child Prosocial Behavior Questionnaire (CPBQ): Assessing toddlers' prosocial behavior*. 18th European Conference on Developmental Psychology, Utrecht, Netherlands.
- DeWall, N., Lambert, N. M., Pond, R. S., Kashdan, T. B., Fincham, F. D. (2012). A Grateful Heart is a Nonviolent Heart: Cross-Sectional, Experience Sampling, Longitudinal, and Experimental Evidence. *Social Psychological and Personality Science*, 3(2), 232-240. <https://doi.org/10.1177/1948550611416675>
- Eisenberg, N., Damon, W., Lerner, R. M. (2006). *Handbook of child psychology, Vol.3: Social, Emotional and Personality Development*. Arizona: John Wiley & Sons.
- Eisenberg, N., Lennon, R. (1983). Sex differences in empathy and related capacities. *Psychological Bulletin*, 94(1), 100-131. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.94.1.100>
- Findlay, C. Girardi, A., Coplan, R. J. (2006). Links between empathy, social behavior, and social understanding in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 21(3), 347-359. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2006.07.009>
- Hill, A. L., Degnan, K. A., Calkins, S. D., Keane, S. P. (2006). Profiles of externalizing behavior problems for boys and girls across preschool: the roles of emotion regulation and inattention. *Developmental Psychology*, 42(5), 913-928.
- Hoffman, M. L. (2006). *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

- Hogg, M. A., Vaughan, G. M. (2007). *Social psychology*. New York: Prentice Hall.
- Kaiser, J., Snyder, T. D., Rogers, C. S. (1995). Adult choice of toys affects children's prosocial and antisocial behavior. *Early Child Development and Care, 111(1)*, 181-193, <https://doi.org/10.1080/0300443951110112>
- Kakavoulis A. (1998). Aggressive and Prosocial Behaviour in Young Greek Children. *International Journal of Early Years Education, 6(3)*, 343-351. <https://doi.org/10.1080/0966976980060308>
- Lasota, A. (2019). Diagnoza empatii i agresji nastolatków w kontekście postaw rodzicielskich. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny, 38(2)*, 67-87. <http://dx.doi.org/10.17951/lrp.2019.38.2.67-87>
- Lasota, A. (2021). *Trening umiejętności emocjonalnych i społecznych dzieci*. Warszawa: Difin.
- López, F., Apodaca, P., Etxebarria, I., Fuentes, M. J., Ortiz, M. J. (1998). Prosocial behaviour in preschool children. *Journal for the Study of Education and Development, 21*, 45-61. <https://doi.org/10.1174/021037098320784853>
- Mayr, U., Freund, A. (2020). Do We Become More Prosocial as We Age, and if So, Why? *Current Directions in Psychological Science, 26*, 248-254. <https://doi.org/10.1177/0963721420910811>
- Noble, T., McGrath, H. (2008). The positive educational practices framework: A tool for facilitating the work of educational psychologists in promoting pupil wellbeing. *Educational and Child Psychology, 25(2)*, 119-134.
- Padilla-Walker, M. L., Carlo, G., Mommott-Elison, K. M. (2017). Longitudinal change in adolescents' prosocial behavior toward strangers, friends and family. *Journal of Research on Adolescence, 28(3)*, 698-710. doi: 10.1111/jora.12362
- Parker, J., Jenkins, L. (2021). Helping, sharing, and comforting behaviours in primary school children: The effects of year group and well-being on prosocial behaviour. *Psychreg Journal of Psychology, 5(1)*, 64-75.
- Paulus, M. (2016). It's payback time: preschoolers selectively request resources from someone they had benefitted. *Dev. Psychol. 52*, 1299-1306. doi: 10.1037/dev0000150
- Paulus, M. (2017). How to Dax? Preschool Children's Prosocial Behavior, But Not Their Social Norm Enforcement Relates to Their Peer Status. *Frontiers in Psychology, 8*:1779. doi: 10.3389/fpsyg.2017.01779
- Pursell, G. R., Laursen, B., Rubin, K. H., Booth-LaForce, C., Rose-Krasnor, L. (2008). Gender differences in patterns of association between prosocial

- behavior, personality, and externalizing problems. *Journal of Research in Personality*, 42(2), 472-481, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2007.06.003>
- Rathus, S. A. (2006). *Childhood and adolescence: voyages in development*. Toronto: Thomson Wadsworth.
- Reykowski, J. (1979). *Motywacja postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Rieffe, C., Ketelaar, L., Wiefferink, C. H. (2010). Assessing empathy in young children: Construction and validation of an empathy questionnaire (EmQue). *Personality and Individual Differences*, 49, 362-367.
- Spataro, P., Calabrò, M., Longobardi, E. (2020). Prosocial behaviour mediates the relations between empathy and aggression in primary school children. *European Journal of Developmental Psychology*, 17(5), 727-745. DOI: 10.1080/17405629.2020.1731467
- Strough, J., Berg, C. A. (2000). Goals as a mediator of gender differences in high-affiliation dyadic conversations. *Developmental Psychology*, 36(1), 117-125. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.36.1.117>
- Veenstra, R., Lindenberg, S., Oldehinkel, A. J., De Winter, A. F., Verhulst, F. C., Ormel, J. (2008). Prosocial and antisocial behavior in preadolescence: Teachers' and parents' perceptions of the behavior of girls and boys. *International Journal of Behavioral Development*, 32(3), 243-251. <https://doi.org/10.1177/0165025408089274>
- Veijalainen, J., Reunamo, J., Alijoki, A. (2017). Children's self-regulation skills in the Finnish day care environment. *Journal of Early Childhood Education Research*, 6(1), 89-107.
- Volbrecht, M. M., Lemery-Chalfant, K., Aksan, N., Zahn Waxler, C., Goldsmith H. (2007). Examining the familial link between positive affect and empathy development in the second year. *The Journal of Genetic Psychology*, 168(2), 105-130. <https://doi.org/10.3200/GNTP.168.2.105-130>
- Wang, Y., Kajamies, A., Hurme, T-R., Kinos, J., Palonen, T. (2018). Now it's Your Turn. Preschool Children's Social and Emotional Interaction in Small Groups. *Journal of Early Childhood Education Research*, 7(2), 255-281.